

مؤلفه‌های نیل به تمدن نوین اسلامی در آثار و اندیشه‌ی امامین انقلاب اسلامی و قانون اساسی جمهوری اسلامی ایران

علی خزاعی^۱، محمدرضا خسروی^۲، محمدحسین رجیبی‌دوانی^۳

تاریخ پذیرش: ۹۶/۰۵/۲۵

تاریخ دریافت: ۹۶/۰۲/۲۵

چکیده

شناسایی مؤلفه‌های تمدنی مبتنی بر اندیشه رهبران انقلاب اسلامی که بعد از پیروزی انقلاب اسلامی نام «تمدن نوین اسلامی» به خود گرفته است، ضرورتی اجتناب‌ناپذیر به حساب می‌آید. لذا مسأله تحقیق حاضر فقدان شناخت کامل مؤلفه‌های ساخت تمدن نوین اسلامی مستخرج از اندیشه رهبران انقلاب اسلامی و قانون اساسی جمهوری اسلامی است. این پژوهش به روش ترکیبی (کمی و کیفی) انجام شده و داده‌های آن به شیوه کتابخانه‌ای، اسنادی و کسب نظر خبرگان حوزه مربوطه گردآوری گردیده و روش تجزیه و تحلیل اطلاعات، تحلیل محتوا می‌باشد. در این پژوهش جمعاً تعداد ۴۲ مؤلفه اثرگذار بر نیل به تمدن نوین اسلامی شناسایی گردیده که تعداد ۱۵ مؤلفه به‌عنوان مؤلفه‌های اصلی تعیین و معرفی شدند.

کلیدواژه‌ها: تمدن، تمدن اسلامی، تمدن نوین اسلامی، تمدن‌سازی.

۱- دانشجوی دکتری رشته مدیریت راهبردی فرهنگی دانشگاه عالی دفاع ملی و نویسنده مسئول (رایانامه:

A_khazaeal353@yahoo.com)

۲- عضو هیأت علمی دانشگاه علوم فنون و هوایی شهید ستاری

۳- عضو هیأت علمی دانشگاه امام حسین (علیه‌السلام)

تمدن اسلامی و تمدن‌سازی نوین اسلامی از کلید واژه‌هایی هستند که در سال‌های اخیر به موازات افزایش تهاجم فرهنگ غربی و اشاعه‌ی گفتمان نظم نوین جهانی و تمدن جهانی بنابر ضرورت حصول پیشرفت و توسعه‌ی همه‌جانبه و جهانی‌سازی گفتمان انقلاب اسلامی توسط رهبر معظم انقلاب اسلامی به کارگرفته شده و ریشه‌های اساسی آن را می‌توان در اندیشه‌های امام راحل (ره) و پس از آن در قانون اساسی جمهوری اسلامی ایران مشاهده نمود.

نکته قابل توجه اهمیت تمدن اسلامی و ایده‌ی تمدن‌سازی نوین اسلامی را می‌توان در برهم زدن هژمونی نظام سلطه، تقویت بیداری اسلامی و طراحی الگویی تمدن‌سازانه برای انقلاب‌های نوظهور اسلامی در سطح جهان دانست.

مسأله‌ی پژوهش حاضر فقدان شناخت کامل مؤلفه‌های ساخت تمدن نوین اسلامی مستخرج از اندیشه‌ی رهبران انقلاب اسلامی و قانون اساسی جمهوری اسلامی ایران می‌باشد و اهمیت این تحقیق را می‌توان در تأثیر مؤلفه‌های شناسایی شده تمدن نوین اسلامی بر حوزه‌های سیاست‌گذاری و تصمیم‌سازی نظام و ارائه‌ی الگوی راهبردی آن برای نیل به تمدن بین‌الملل اسلامی دانست که توجه غالب دولت‌ها و ملت‌های اسلامی و غیراسلامی به تمدن‌سازی و ادعای مکاتب غیردینی به‌ویژه غربی مبنی بر انحصار فرجام تمدن بشری در تمدن غیردینی و سکولار غربی و تلاش در جهت نهادینه‌سازی این نگرش و تبدیل آن به نظریه‌ای غالب و فراگیر مؤید این امر است. در بیان ضرورت انجام پژوهش باید گفت عدم پرداختن نظریه‌پردازان تمدنی در حوزه‌های مختلف نظریه‌پردازی به شناسایی مؤلفه‌های تمدن نوین اسلامی به‌ویژه عدم شناسایی مبانی آن در اندیشه‌ی رهبران نظام، سبب عدم پیدایش الگوهای نظری مسلط و فراگیر بومی به‌منظور استفاده در سیاست‌گذاری و هدف‌گذاری‌های مربوط به نیل به تمدن نوین اسلامی و در نتیجه سبب ناشناخته ماندن این نظریه‌ی مهم گردیده است. به‌همین خاطر پژوهش حاضر با هدف شناسایی مؤلفه‌های تمدن نوین اسلامی براساس نظریات و اندیشه‌ی رهبران نظام و قانون اساسی به رشته تحریر درآمده است و سعی در پاسخ به این سوال دارد که مؤلفه‌های تمدن نوین اسلامی بر اساس اندیشه‌ی رهبران نظام و قانون اساسی جمهوری اسلامی ایران کدامند؟

مبانی نظری و پیشینه‌شناسی تحقیق

تمدن اسلامی

تمدن اسلامی، تمدن ملت‌هایی است که به وسیله‌ی دین رسمی یعنی اسلام و زبان علمی و ادبی یعنی عربی با یکدیگر متحد شدند. این تمدن با هنر ایرانی، رومی و سایر جوامع ترکیب گردید و تمدنی به نام تمدن اسلامی به وجود آورد (تاج بخش، ۱۳۸۱: ۹۹).

بر این اساس تمدن اسلامی میراث مشترک مردم و ملت‌هایی است که روزگاری اسلام در سرزمین آن‌ها نفوذ کرد و در ساخت و شکوفایی آن ایفای نقش کردند. به این ترتیب، تمدن اسلامی نه به نژاد خاصی و نه به تمدن خاصی تعلق دارد، بلکه همه گروه‌های نژادی و قومی را که در پیدایش، رونق، طراوت و گسترش آن نقش داشته‌اند، را دربرمی‌گیرد (زرین کوب، ۱۳۷۶: ۳۱).

به عقیده‌ی توین‌بی، تمدن اسلامی محصول ترکیب دو جامعه‌ی متمایز یعنی جامعه‌ی ایرانی و جامعه‌ی عرب می‌باشد، ولی درست‌تر آن است که بگوییم تمدن اسلامی تمدن شرق قرون وسطی بوده و نام‌گذاری چنین تمدنی به «تمدن اسلامی» بدین لحاظ است که وجه غالب کسانی که به آفرینش این تمدن همت گماشتند مسلمانان بودند؛ اقوام، ملیت‌ها و نژادهای مختلفی که وجه مشترک آن‌ها را اعتقادات و اندیشه‌های اسلامی تشکیل داده است (یعقوبی، ۱۳۸۷).

هنری لوکاس در تعریف تمدن اسلامی می‌گوید: بعد از اسلام آوردن بسیاری از اقوام غیرعرب و در آمیختن آن‌ها با عرب‌ها قوم تازه‌ای به وجود آمد که قرآن کتاب اصلی آنان بود؛ در نتیجه جهان اسلام آمیزه‌ای از اقوام گوناگون بود که قرآن و زبان عربی عامل یگانگی آن‌ها گردید که به این تمدن، تمدن اسلامی می‌گفتند (لوکاس، ۱۳۸۷: ۲۸).

با توجه به دیدگاه‌های ارائه شده می‌توان گفت: تمدن اسلامی تمدنی است که در محیط اسلامی و گستره‌ی ژئوپلیتیک جهان اسلام در طول تاریخ شکل گرفت و روح و بن مایه‌ی اصلی آن را اسلام و اندیشه‌های برآمده از وحی شکل می‌داد و عناصر نژادی فراوانی که برخی از آنان غیرمسلمان بودند در شکل‌گیری آن کوشیدند.

تمدن‌سازی نوین اسلامی

مسئله‌ی تمدن‌سازی نوین اسلامی از همان آغاز پیروزی انقلاب اسلامی در دستور کار رهبران انقلاب اسلامی قرار داشت و طرح حکومت جمهوری اسلامی که تنها با مبانی تمدن اسلامی قابل توضیح‌دادن می‌باشد یکی از ابعاد این تمدن‌سازی به‌شمار می‌آید.

بنابراین تمدن‌سازی نوین اسلامی یعنی احیای تمدن اسلامی بر اساس الگوهای جدید و مطابق با مقتضیات زمان و مکانی که در آن قرار داریم و نیز با الگو گرفتن از تجربه‌های تمدن پرشکوه اسلامی در گذشته‌ی تاریخ و نیز درس عبرت گرفتن از علل و عواملی که باعث انحطاط آن تمدن شد و علت نوین خواندن آن این است که این تمدن، با الگوهای جدید و کارآمدتر و با رها کردن نواقص و ضعف‌های تمدن سابق در حال شکل‌گیری می‌باشد (قاسمی، ۱۳۹۵).

عبارت تمدن‌سازی نوین که توسط مقام معظم رهبری مطرح شده‌است، در واقع همان احیاء تمدن اسلامی است که با پیروزی انقلاب اسلامی نگاه‌ها به آن معطوف گردیده‌است، یعنی احیاء عزت و کرامت انسان مسلمان در کنار برخورداری از دستاوردهای علمی و تکنولوژیکی که می‌تواند نویدبخش ایجاد تمدنی نمونه باشد و تأکید مقام معظم رهبری بر عنصر پیشرفت همه‌جانبه به‌عنوان ماهیت واقعی تمدن نوین اسلامی تأکید بر عنصر حرکت و تعالی در همه عرصه‌ها و همه جنبه‌های زندگی مادی و معنوی است (اشکواری و موسوی، ۱۳۹۴).

عوامل ایجادکننده تمدن نوین اسلامی

اصولاً تمدن نوین اسلامی در جای خود و به‌عنوان تمدنی که داعیه‌ی جهان‌گیر شدن دارد، عوامل ایجادکننده‌ی دارد که آن را از سایر تمدن‌های بشری تاکنون و تمدن‌هایی که برخی از ایدئولوژی‌ها در صدد بنیان‌گذاری آن هستند و غالباً بر مدار انسان و جهان مادی طراحی گردیده و برای انسان غایت شایسته‌ای را متصور نمی‌باشد؛ متمایز می‌نماید که برخی از این عوامل عبارتند از:

الف) ایجاد خودباوری و اعتماد به‌نفس در جامعه

اعتماد و اتکا به‌نفس در عرصه‌ی تلاش علمی، سیاسی، اقتصادی و فرهنگی، ترسیم‌کننده خط و جهت اصلی است. از مهم‌ترین لوازم نوسازی تمدن اسلامی عوامل روانی است. تمدن اسلامی اگر بخواهد اوج گیرد باید به خودباوری برسد.

تقدیس کاذب تاریخ گذشته و دل‌خوش کردن به آن، خود مخالف حرکت اسلام است و چاره‌ای برای درمان درد فرهنگ و تمدن اسلامی نیست و به ایجاد تمدن نوین اسلامی کمکی نخواهد نمود (زمانی محجوب، ۱۳۹۰).

ب) توجه به دین، مبنا قرار دادن و کشف تلفیق علم و وحی

امروزه تمدن نوین اسلامی در صورتی فعلیت می‌یابد که دانشمندان افزون بر علم و دانایی، به دین و ایمان مذهبی به‌عنوان دو بال تمدن اسلامی متکی بوده و مسلمانان اندیشمند، تلفیق میان علم و وحی را کشف کنند و آن را با گذشت زمان، از طریق مدل‌سازی‌های متعدد، اصلاح نمایند (سریع القلم، ۱۳۷۱). از مهم‌ترین اقدامات در این زمینه، تغییر ساختار آموزش در جوامع اسلامی است که گام نخست آن تغییر رویکرد به علم و جهان‌شناسی است؛ احیای جهان‌شناسی سنتی مستلزم جدایی و یا غفلت از روش‌های تجربی و ابزارهای نوین پژوهش نیست. اما در نگرش تازه نسبت به واقعیت و دانش باید دگرگونی‌هایی بنیادین روی دهد (بکار، ۱۳۸۱: ۸۵).

ج) جامعه‌سازی

پژوهشگران تاریخ غالباً بر این نظرند که اجتماع بشری بر اثر عقاید مذهبی پدید آمده است؛ تحقیق در قدیمی‌ترین عقاید پیشینیان مسلم شده است که مذهب در بدو امر مبتنی بر پرستش نیاکان بوده و ایجاد خانواده و وضع قوانین اولیه نتیجه‌ی همین مذهب بوده است (دوکولانز، بی تا: ۱۱۸). برای نمونه می‌توان به کنت و فلنری^۱ و رابرت درنان^۲ اشاره کرد که از عنصر دین در تشکیل جامعه‌های نخستین سخن گفته‌اند؛ دین، آداب و شعائر برای تشکیل نخستین مجموعه‌ی جوامع پیش از کریستف کلمب نظیر تمدن اولمک^۳ در مکزیک نقش حیاتی داشته است (الیاده، ۱۳۷۲: ۲۷۳-۲۷۲).

د) پایه‌گذاری قانون

قانون اسلام در تمدن جهان پیشقدم همه قانون‌هاست که با اجرای آن مدینه‌ی فاضله شکل می‌گیرد، به عبارت بهتر حکومت باید با قانون خدایی که صلاح مردم در آن است اداره شود. تمدن اسلامی با مجموعه‌ای از قوانین دینی که برگرفته از قرآن کریم و آموزه‌های نبوی است، همه ابعاد زندگی و دقایق حیات فردی و اجتماعی، سیاسی، فرهنگی و اقتصادی جامعه‌ی اسلامی را شامل می‌شود. شمولیت و احاطه‌ی قوانین اسلامی مبتنی بر آیات عمیق و چندبعدی قرآن کریم، افزون بر مسائل کلان حیات جمعی، خردترین و ظریف‌ترین بخش‌های زندگی فردی را دربر می‌گیرد. به همین دلیل تمدن اسلامی با قوانین مشخص، به سیر تکاملی جامعه سمت و سو و سرعت می‌بخشد. البته از طرف دیگر نیز

باید بر انطباق قواعد و اصول اسلامی با طبایع فطرت بشری و نیز سادگی و بی‌پیرایگی منحصر به فرد این قوانین نیز اشاره داشت که خود عاملی در اعتلاء و گسترش این تمدن محسوب می‌گردد (فوزی و صنم‌زاده، ۱۳۹۱).

ه) توجه به جایگاه علم و تولید آن

به نظر می‌رسد یکی از مهم‌ترین عوامل در ساخت تمدن، موضوع «علم» است. بدون تردید تمدن‌ها برای «تأسیس» و «تداوم» خود نیازمند توجه ویژه به کسب علم و معرفتند. در طول تاریخ حیات اجتماعی سیاسی بشر، تمدنی را نمی‌توان یافت که بدون توجه به علم توانسته باشد مؤلفه‌های گوناگون تمدنی خود را پایه‌ریزی کند. برای اثبات این موضوع، می‌توان نیم‌نگاهی به تمدن اسلامی و عوامل شکوفایی آن در «عصر طلایی» داشت. اندیشمندان معتقدند اساساً یکی از دلایل شتاب و سرعت بالای پیشرفت تمدن اسلامی در «عصر طلایی»، توجه ویژه مسلمانان به مقوله‌ی «علم» بوده است (پورغلامی، ۱۳۹۲).

و) توجه ویژه به نقش و کارکرد علوم انسانی و اسلامی‌سازی آن

با آغاز بیداری اسلامی، بسیاری از فرهیختگان و اندیشمندان جهان اسلام تنها راه پیشرفت و تعالی را توجه به علوم تجربی و رشد در این علوم انگاشته و از علوم انسانی غفلت ورزیدند (خیری، ۱۳۹۱). این امر، سبب افول بیش‌ازپیش علوم انسانی در جوامع اسلامی شد که نتایج خوشایندی برای مسلمانان در پی نداشت. رهبر معظم انقلاب در این مورد می‌فرماید: «حقیقتاً ما نیازمند آن هستیم که یک تحول بنیادین در علوم انسانی در کشور به وجود بیاید. این به معنای این نیست که ما از کار فکری و علمی و تحقیقی دیگران خودمان را بی‌نیاز بدانیم، نه، برخی از علوم انسانی ساخته و پرداخته غربی‌ها است؛ در این زمینه کار کردند، فکر کردند، مطالعه کردند، از آن مطالعات باید استفاده کرد، حرف این است که مبنای علوم انسانی غربی، مبنای غیرالهی است، مبنای مادی است، مبنای غیرتوحیدی است؛ این با مبانی اسلامی سازگار نیست، با مبانی دینی سازگار نیست» (مقام معظم رهبری، ۱۳۹۳/۴/۱۱).

اکنون دانشمندان و صاحب‌نظران مسلمان، به‌ویژه در ایران اسلامی که داعیه‌ی ایجاد تمدن نوین اسلامی را دارد وظیفه دارند این رویکرد را تغییر دهند و بار دیگر بذری توجه به علوم انسانی را در جوامع اسلامی بیفشانند.

ز) آزادی فکر و اندیشه

برای ایجاد تمدن نوین اسلامی باید فضایی فراهم آید که نویسندگان و متفکران، اندیشه‌های انتقادی خود را طرح کرده، نظریه‌های خود را ابراز نموده و گروهی از دانشمندان و نخبگان فن نیز در پی پاسخ این انتقادهای برآمده و آنها را نقد و بررسی کنند. اقبال لاهوری معتقد است تنها راهی که در برابر ما باز است این است که قشر سختی که اسلام را پوشانیده و نظر پویا و بالنده‌ی آن را نسبت به زندگی متوقف ساخته است، از روی آن برداریم و از نو حقایق اصلی آزادی و برابری و مسئولیت مشترک را اکتشاف کنیم (اقبال لاهوری، همان: ۱۷۳).

نسبت فرهنگ و تمدن نوین اسلامی

هویت اصلی نظام اسلامی، فرهنگی است و لذا مسئولیت دین‌شناسان و نخبگان علمی در اداره‌ی فرهنگ جامعه و تغذیه‌ی فرهنگی آن بسیار مهم است. آنچه در این میان توجه به آن بسیار مهم است ارتقای فرهنگ جامعه در جهت ایجاد مشارکت همگان در تحقق تمدن نوین اسلامی است. در این راستا می‌توان از ارتقاء سه سطح فرهنگ که عبارتند از فرهنگ عامه، فرهنگ تخصصی و فرهنگ بنیادی که در ادامه و مکمل یکدیگر هستند در جهت تحقق تمدن نوین اسلامی نام برد. (جمالی، ۱۳۹۳)

از سوی دیگر رهبر معظم انقلاب اسلامی در خصوص اهمیت فرهنگ در تمدن نوین اسلامی می‌فرماید: «اگر پیشرفت همه‌جانبه را به معنای تمدن‌سازی نوین اسلامی بگیریم این تمدن دارای دو بخش ابزاری و «حقیقی و اساسی» خواهد بود که سبک زندگی بخش حقیقی آن را تشکیل می‌دهد. از نظر ایشان اسلام، «خردورزی، اخلاق و حقوق» را مایه‌های اصلی فرهنگ صحیح می‌داند و ما نیز باید به‌طور جدی به این مقولات پردازیم و گرنه پیشرفت اسلامی و تمدن نوین اسلامی شکل نخواهد گرفت» (مقام معظم رهبری، بیانات در جمع جوانان خراسان شمالی، ۱۳۹۱).

پیشینه‌های تحقیق انجام شده در خصوص موضوع پژوهش در قالب جدول شماره ۱ ارائه می‌گردد:

جدول ۱. پیشینه‌ی تحقیق

ردیف	عنوان تحقیق	پژوهشگر	محل اجرا	زمان اجرا
۱	تمدن اسلامی از دیدگاه امام خمینی (ره)	یحیی فوزی و محمودرضا صنم زاده	فصلنامه تاریخ فرهنگ و تمدن اسلامی	۱۳۹۱
۲	تمدن نوین اسلامی در اندیشه‌ی آیت‌الله خامنه‌ای (چستی و چگونگی تکامل تمدنی جمهوری اسلامی ایران)	محمدرضا بهمنی	پژوهشگاه علوم و فرهنگ اسلامی	۱۳۹۳
۳	بایسته‌های سیاسی تمدن نوین اسلامی از دیدگاه امام خمینی (ره)	حبیب زمانی محبوب	دانشگاه امام صادق (ع) (فصلنامه پژوهش‌های سیاست اسلامی)	۱۳۹۵
۴	ارکان امت واحده و تمدن اسلامی از منظر امام خمینی (ره) و مقام معظم رهبری	مسعودمعینی پور و رضا لک	فصلنامه‌ی مطالعات انقلاب اسلامی	۱۳۹۱
۵	واکاووی شاخصه‌های تمدن نوین اسلامی در اندیشه مقام معظم رهبری (مدظله)	مرتضی اکبری و فریدون رضائی	دوفصلنامه‌ی الگوی اسلامی ایرانی پیشرفت	۱۳۹۴
۶	نقش امام خمینی (ره) در تمدن نوین اسلامی	حسین خسروی	باشگاه اندیشه	۱۳۹۵
۷	آسیب‌ها و عوامل بروز انحراف در روند نیل به تمدن نوین اسلامی	رسول داداشی آذر و جمال شفیعی	دانشگاه عالی دفاع ملی (فصلنامه‌ی دانش راهبردی)	۱۳۹۴
۸	انقلاب اسلامی و بازیابی تمدن اسلامی	علی اکبر کمالی اردکانی	فصلنامه‌ی مطالعات انقلاب اسلامی.	۱۳۹۰
۹	قواعد تمدن‌سازی و آینده تمدن اسلامی	محمود سریع القلم	فصلنامه‌ی مطالعات خاورمیانه	۱۳۷۳
۱۰	رویکرد گذار از تمدن قدیم به تمدن نوین اسلامی	علیرضا عسگریان و عبدالرحیم بدرام	دانشگاه عالی دفاع ملی (فصلنامه دانش راهبردی)	۱۳۹۴
۱۱	بازسازی اندیشه‌ی دینی در ایران معاصر و تأثیر آن بر بازیابی تمدن اسلامی	جلال درخشه	فصلنامه‌ی سیاست	۱۳۹۰
۱۲	علم نافع و تدین اخلاقی دو بال تکوین تمدن نوین اسلامی	فرامرز قاسمی و حسین عصاریان نژاد	دانشگاه عالی دفاع ملی (فصلنامه دانش راهبردی)	۱۳۹۴

نوع تحقیق حاضر توسعه‌ای کاربردی با روش ترکیبی (کمی و کیفی) بوده است و جامعه‌ی آماری تحقیق از اسناد، مدارک (آثار، فرامین و ابلاغیه‌های حضرت امام خمینی (ره) و مقام معظم رهبری) و محتوا و مفاد قانون اساسی جمهوری اسلامی ایران تشکیل شده‌است.

روش گردآوری اطلاعات کتابخانه‌ای و اسنادی بوده و ابزار گردآوری اطلاعات فیش‌برداری، مصاحبه ساختاریافته، نرم‌افزارهای صحیفه نور و حدیث ولایت بوده است؛ همچنین داده‌های تحقیق به روش تحلیل محتوا مورد تجزیه و تحلیل قرار گرفته و برای تأیید روایی و پایایی به رؤیت سه تن از خبرگان حوزه پژوهش رسیده و مورد تأیید قرار گرفته است.

در راستای انجام این تحقیق ابتدا مصاحبه‌ای با جمعی از خبرگان این حوزه با طرح این پرسش که «مؤلفه‌های تمدن نوین اسلامی را در آثار و اندیشه‌ی امام خمینی (ره)، مقام معظم رهبری و قانون اساسی جمهوری اسلامی ایران (به تفکیک) چه می‌دانید؟» انجام پذیرفت و پس از حذف پاسخ‌های مشترک و تکراری مربوط به هر کدام از موارد ذکر شده با ملاحظه‌ی ادبیات و پیشینه‌ی تحقیق و تأیید سه تن از خبرگان، مؤلفه‌های اساسی مورد شناسایی قرار گرفت که در نهایت ۱۲ مؤلفه مربوط به آثار و اندیشه‌ی حضرت امام (ره)، ۱۵ مؤلفه مربوط به آثار و اندیشه‌ی مقام معظم رهبری و ۱۵ مؤلفه مربوط به مفاد و محتوای قانون اساسی احصا گردید و ارزیابی کمی این مؤلفه‌ها در آثار، فرامین، ابلاغیه‌ها و اندیشه‌های رهبران نظام و متن و محتوای قانون اساسی آغاز گردید.

بخش دیگری از داده‌های تحقیق نیز با شمارش واژه‌ی تمدن و واژه‌های مرتبط با آن با هدف شناسایی میزان اهمیت واژه‌های ذکر شده و تأکید صورت گرفته بر آن از طریق شمارش تکرار واژه انجام پذیرفت و در نهایت با توجه به تغییر زمان و ادوار مختلف عمر انقلاب اسلامی که هر یک اقتضائات خاص خود را داشته است، مؤلفه‌های بعضاً متفاوت با ارزش کمی متفاوت در حوزه سه گانه‌ی تحقیق شناسایی و معرفی گردید.

به عبارت ساده‌تر، از آنجا که اقتضائات زمانی عصر هر کدام از رهبران معظم انقلاب اسلامی و زمان تدوین قانون اساسی با یکدیگر متفاوت بوده‌است، مؤلفه‌هایی که دارای اولویت کمی در هر سه حوزه بوده‌اند نیز متفاوت بوده‌اند که در هر حوزه ۵ مؤلفه‌ی پرکاربردتر شناسایی و معرفی گردیده است.

یافته‌های تحقیق و تجزیه و تحلیل داده‌ها

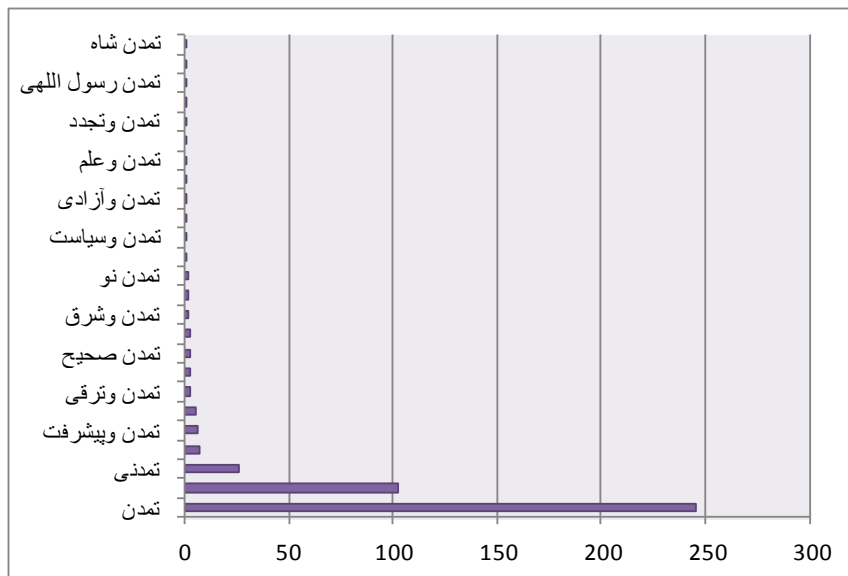
از آنجا که فراوانی کاربرد واژه‌ها توسط رهبران سیاسی که تعیین‌کننده‌ی دکترین نظام خود به شمار می‌آیند، نشانگر ارزش آن واژه یا واژگان در حوزه‌های کلان مدیریتی و اهمیت آن در چشم‌انداز توسعه و

پیشرفت هر کشور با رویکرد توسعه‌ی همه‌جانبه به‌شمار می‌آید و با عنایت به اینکه رهبران انقلاب اسلامی ایران نیز تعیین‌کننده‌ی دکترین نظام جمهوری اسلامی به‌شمار می‌آیند؛ می‌توان فراوانی کاربرد واژه تمدن و واژه‌های ترکیب‌یافته از آن را با مؤلفه‌های ذکر شده، در آثار ایشان مؤید اهمیت شناسایی مؤلفه‌های تمدن نوین اسلامی دانست. از این رو به تحلیل محتوای نظریات ولایت فقیه در مورد تمدن اسلامی پرداخته می‌شود.

الف: یافته‌های تحقیق

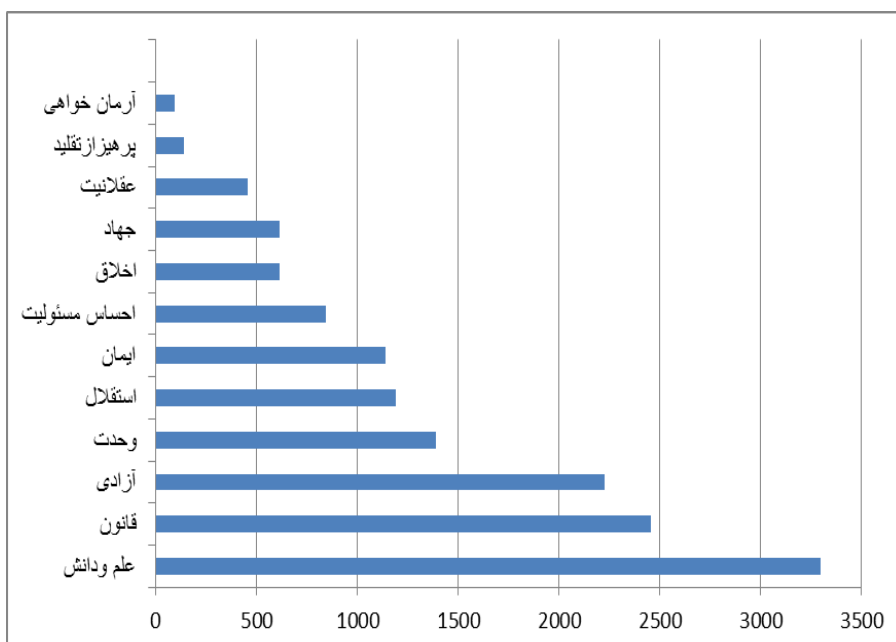
تحلیل محتوای آثار، نظریات و رویکردهای امام خمینی (ره) در موضوع تمدن نوین اسلامی جستجو در نرم‌افزار صحیفه‌ی نور که کلیه‌ی آثار، مکاتبات، بیانات و پیام‌های امام خمینی (ره) در آن گردآوری شده است، نشان می‌دهد که امام خمینی (ره) جمعاً (۴۲۵) مرتبه به واژه‌ی تمدن و مشتقات آن اشاره نموده‌اند که این بسامد قابل توجه مؤید جایگاه ویژه‌ی تمدن نوین اسلامی در اندیشه و مدل حکومتی ایشان می‌باشد.

نکته‌ی قابل تأمل در این بررسی این است که سایر ترکیباتی که با واژه‌ی تمدن ساخته می‌شود ترکیباتی بدیع و ساخته و پرداخته‌ی ذهن خلاق ایشان و نشان‌گر فضای گفتمانی حاکم در دوران شکل‌گیری انقلاب اسلامی که رژیم حاکم در صدد ایجاد تمدن به اصطلاح بزرگ و در عمل تمدن غربی بوده است و همچنین مؤید تلاش امام راحل در شکل دادن به گفتمان جدید تمدن نوین اسلامی می‌باشد که در نمودار ذیل (نمودار شماره ۱) به واژه‌های ذکر شده و فراوانی آن اشاره شده است.

نمودار ۱. فراوانی واژه‌ی تمدن و واژه‌های مرتبط با آن در آثار، بیانات، فرامین و ابلاغیه‌های امام خمینی(ره)

پس از تحلیل محتوای بیانات و آثار امام خمینی(ره) در مورد استفاده از کلید واژه تمدن و واژه‌های مرتبط با آن با توجه به اینکه تمدن در اندیشه‌ی ایشان دارای مؤلفه‌هایی ویژه بوده است به شرح ذیل مؤلفه‌های استخراج شده از بیانات ایشان با بررسی میزان کاربرد هر کدام که می‌تواند نشانگر اولویت و اهمیت هر مؤلفه در نیل به تمدن نوین اسلامی باشد در قالب نمودار ذیل (نمودار شماره ۲) برشمرده می‌شود.

نمودار ۲. نمودار عددی مؤلفه‌های تمدن نوین اسلامی در آثار، اندیشه‌ها، ابلاغیه‌ها و بیانات امام خمینی (ره)

از تحلیل محتوای بیانات حضرت امام (ره) پیرامون کاربرد واژه‌ی تمدن و واژه‌های مرتبط با آن (نمودار شماره ۲) این‌گونه استنباط می‌گردد که با توجه به شرایط زمانی شکل‌گیری مبارزات حضرت امام (ره) جهت تحقق انقلاب اسلامی و متعاقب آن شکل‌گیری انقلاب که دوران افتخار رژیم شاهنشاهی به گذشته‌ی پادشاهی ایران، طراحی تمدن غربی، وابستگی به قدرت‌های خارجی و بی‌توجهی به مؤلفه‌های تمدن ساز داخلی و اسلامی که به اقتضای اسلامی بودن اعتقادات مردم ایران ضرورتی بنیادین به‌شمار می‌آید، «تمدن بزرگ» دارای بیشترین کاربرد در بیانات ایشان می‌باشد، در مورد تمدنی به کاررفته است که سران رژیم طاغوت داعیه‌ی تشکیل آن را داشته و همه‌ی تلاش‌ها و برنامه‌های خود را معطوف به دست-یابی به آن تمدن جلوه داده‌اند و تألیف کتاب به سوی تمدن بزرگ نیز توسط محمد رضا پهلوی در همین راستا انجام شده‌است.

تمدنی با ویژگی‌های غرب‌گرایانه و از سوی دیگر طاغوتی که وابستگی به غرب و بی‌توجهی به قواعد دینی دین مبین اسلام و قدرت درون‌زای به وجود آمده بر مبنای آرمان‌ها و ارزش‌های انسانی و اسلامی از بارزترین ویژگی‌های آن به شمار می‌آید.

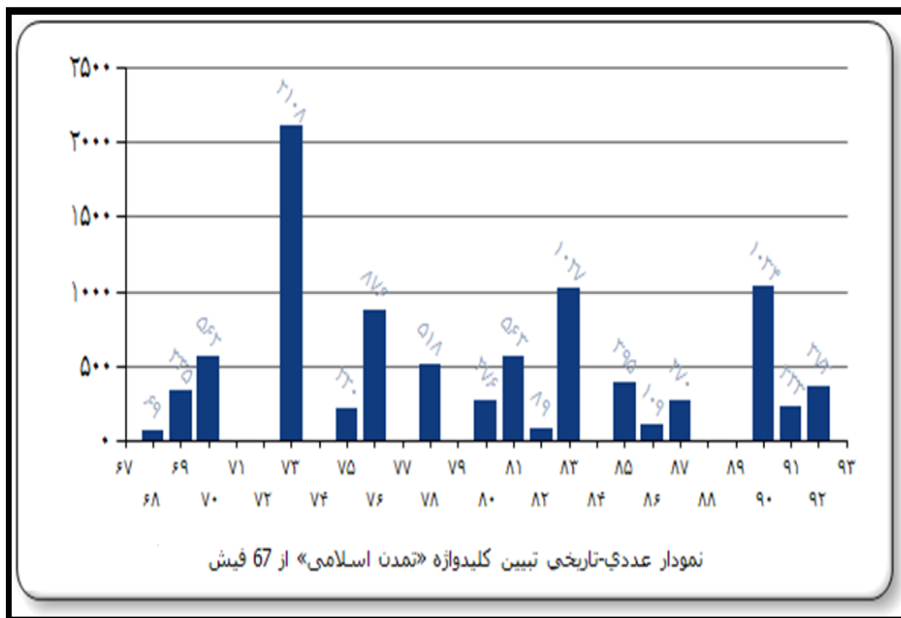
خلق ترکیبات و واژه‌هایی چون تمدن و آزادی، تمدن و ملت، تمدن و علم، تمدن و تکنیک، تمدن و تجدد، تمدن و پیشرفت، تمدن و ترقی، تمدن و تعالی، تمدن و فرهنگ، تمدن و سیاست و تمدن و

زندگی در اندیشه و بیانات حضرت امام خمینی (ره) نشانگر نگاه جامع، فراگیر و پویای ایشان به تمدن نوین اسلامی و انتظاراتی است که ایشان از تمدن جدیدی دارند که تحت‌عنوان تمدن نوین اسلامی در آینده طراحی و ایجاد خواهد گردید.

بعد دیگر تحلیل محتوای آثار امام خمینی (ره) که ناظر بر شناسایی مؤلفه‌های تمدن نوین اسلامی در پژوهش حاضر بوده است، نشانگر این است که مؤلفه‌های علم و دانش، قانون، آزادی، وحدت، مدیریت فرهنگی (فرهنگ و مسائل مربوط به آن که به مدیریت فرهنگی می‌انجامد)، استقلال، ایمان، مسئولیت، اخلاق و جهاد به ترتیب از مهم‌ترین مؤلفه‌های نیل به تمدن نوین اسلامی در اندیشه و آثار ایشان به شمار می‌آیند (به شرح نمودار شماره ۶).

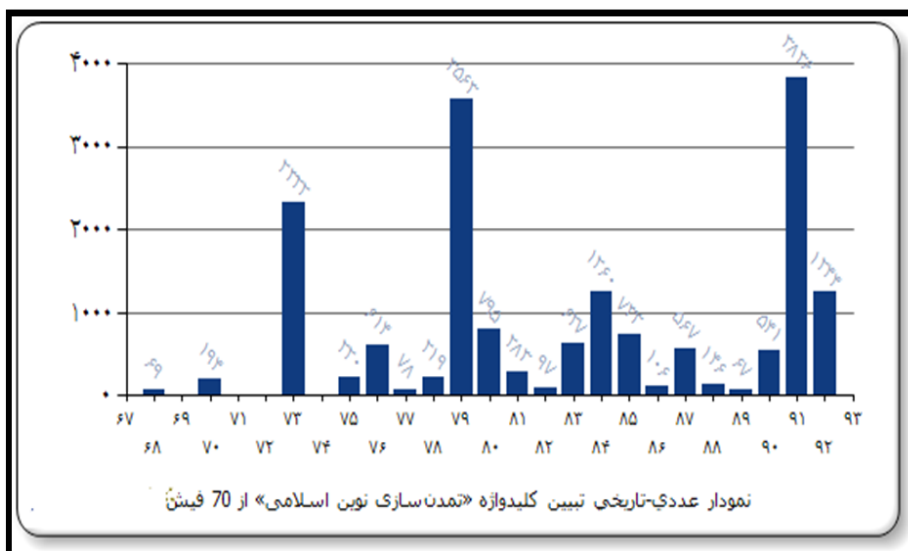
تحلیل محتوای آثار، اندیشه‌ها و ابلاغیه‌های مقام معظم رهبری در موضوع نیل به تمدن نوین اسلامی جستجو در نرم افزار "حدیث ولایت" که کلیه آثار، مکاتبات، بیانات و پیام‌های مقام معظم رهبری در آن گردآوری شده است، نشان می‌دهد رهبر معظم انقلاب جمعاً "۱۷۵۶۸" مرتبه مستقیماً به عبارت تمدن‌سازی نوین اسلامی و "۹۱۵۵" مرتبه به تمدن اسلامی اشاره کرده‌اند.

نمودار زیر (نمودار شماره ۳) نمودار عددی - تاریخی تبیین کلید واژه‌ی تمدن اسلامی در بیانات مقام معظم رهبری است که نشانگر اهمیت و تأثیر کلید واژه‌ی مذکور در برنامه‌ها و سیاست‌های آتی نظام به‌ویژه ایجاد تمدن نوین اسلامی می‌باشد.

نمودار ۳. نمودار عددی تاریخی تبیین کلید واژه تمدن اسلامی در بیانات مقام معظم رهبری

همچنین نمودار زیر (نمودار شماره ۴) نمودار عددی، تاریخی کاربرد کلید واژه تمدن‌سازی نوین اسلامی است که مؤید اهمیت آن در منظومه‌ی فکری و اندیشه‌ی رهبر نظام جمهوری اسلامی ایران می‌باشد.

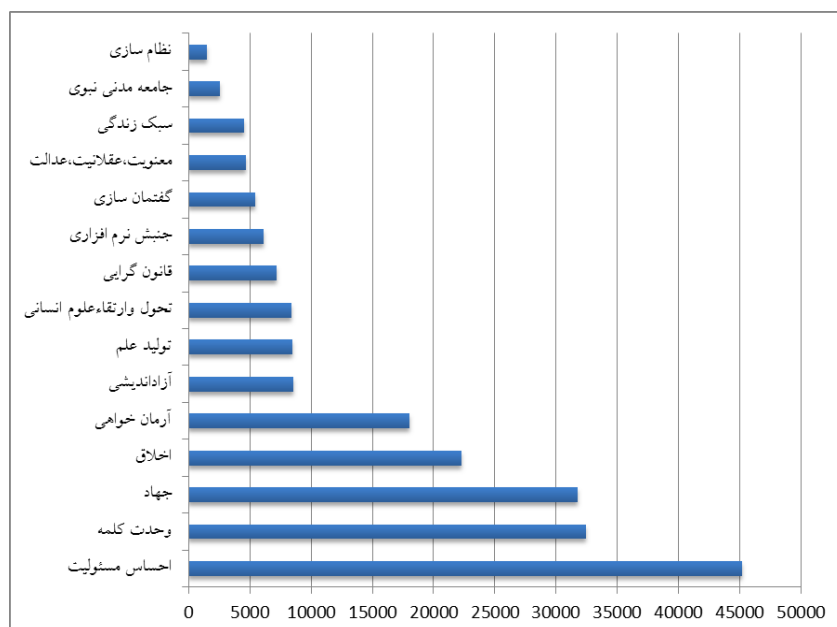

نمودار ۴. نمودار عددی تاریخی تبیین کلید واژه تمدن‌سازی نوین اسلامی در بیانات رهبر معظم انقلاب

اکنون پس از تبیین میزان کاربرد کلید واژه‌های تمدن اسلامی و تمدن‌سازی نوین اسلامی که نشانگر اهمیت این کلید واژه‌ها به اقتضای شرایط زمانی و مکانی (داخلی و بین‌المللی) در منظومه‌ی فکری ایشان می‌باشد؛ فراوانی و میزان کاربرد هر کدام از مؤلفه‌های تمدن نوین اسلامی در آثار و اندیشه‌ی مقام معظم رهبری به شرح جدول ذیل (جدول شماره ۲) بیان می‌گردد.

جدول ۲. فراوانی مؤلفه‌های تمدن نوین اسلامی در آثار، بیانات، فرامین و ابلاغیه‌های مقام معظم رهبری

ردیف	مؤلفه	فراوانی	درصد کاربرد
۱	احساس مسئولیت	۴۵۱۴۷	۰/۲۱/۷۹
۲	وحدت کلمه	۳۲۴۴۲	۰/۱۵/۶۶
۴	جهاد(علمی،اقتصادی،فرهنگی و سیاسی)	۳۱۷۵۰	۰/۱۵/۳۲
۵	اخلاق(اجتماعی،انتخاباتی و سیاسی)	۲۲۲۷۱	۰/۱۰/۷۵
۶	آرمان‌خواهی	۱۸۰۶۹	۰/۸/۷۲
۷	آزاداندیشی	۸۵۸۶	۰/۴/۱۴
۸	تولیدعلم	۸۴۷۳	۰/۴/۰۹
۹	تحول وارتقاءعلوم انسانی	۸۴۳۲	۰/۴/۰۷
۱۰	قانون‌گرایی	۷۱۸۹	۰/۳/۴۶
۱۱	جنبش نرم افزاری	۶۱۰۷	۰/۲/۹۴
۱۲	گفتمان‌سازی	۵۴۱۳	۰/۲/۶۱
۱۳	معنویت،اخلاق و عدالت	۴۷۱۸	۰/۲/۲۷
۱۴	سبک زندگی	۴۵۰۷	۰/۲/۱۷
۱۵	جامعه نوی مدنی	۲۵۴۵	۰/۱/۲۲
۱۶	نظام‌سازی	۱۴۹۱	۰/۰/۷۱

نمودار ۵. کاربرد مؤلفه‌های تمدن‌سازی نوین اسلامی در آثار، بیانات، فرامین و ابلاغیه‌های مقام معظم رهبری از سال ۱۳۶۷ تا ۱۳۹۵

همانگونه که در نمودار فوق (نمودار شماره ۵) مشاهده گردید در اندیشه‌ها و آثار معظم له، در کنار عبارات و اصطلاحات تمدن‌سازی نوین اسلامی و تمدن اسلامی، کلید واژه‌های احساس مسئولیت، وحدت کلمه، جهاد (در انواع مدنظر ایشان)، اخلاق (سیاسی، انتخاباتی و اجتماعی)، آرمان خواهی، آزاداندیشی، تولید علم، تحول و ارتقاء علوم انسانی، قانون گرایی، جنبش نرم‌افزاری و... به ترتیب و به صورت پرتکرار به عنوان مؤلفه‌های نیل به تمدن نوین اسلامی استفاده شده است.

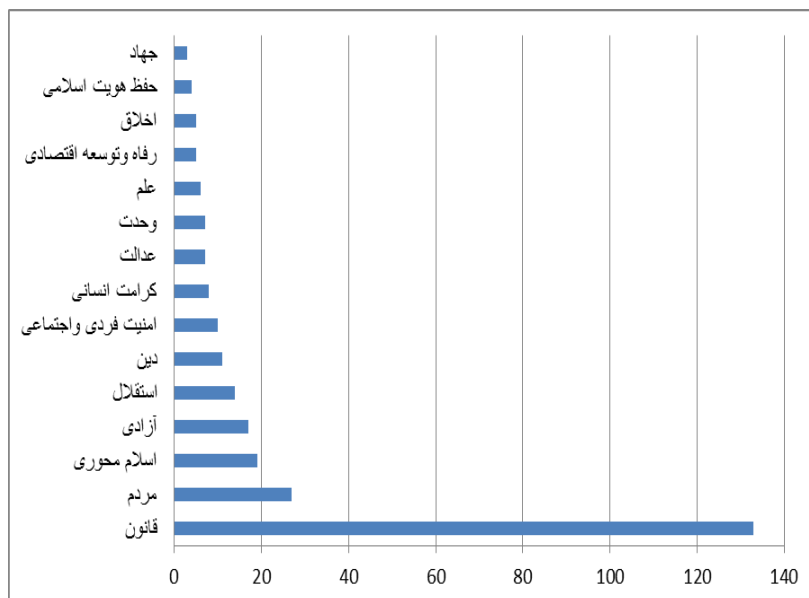
تحلیل محتوای قانون اساسی جمهوری اسلامی ایران در موضوع تمدن نوین اسلامی

آنچه از تحلیل محتوای قانون اساسی جمهوری اسلامی ایران استنباط می‌گردد این است که واژه تمدن اسلامی و تمدن نوین اسلامی در قانون اساسی جمهوری اسلامی به طور صریح به کار نرفته است، اما مؤلفه‌های آن در قانون اساسی بر شمرده شده است که در قالب جدول زیر (جدول شماره ۳) به تبیین آن پرداخته می‌شود.

جدول ۳. مقوله‌ها و مؤلفه‌های تمدن نوین اسلامی در قانون اساسی

ردیف	مؤلفه	فراوانی
۱	قانون	۱۳۳
۲	مردم	۲۷
۳	اسلام‌محوری	۱۹
۴	آزادی	۱۷
۵	استقلال	۱۴
۶	دین	۱۱
۷	امنیت فردی و اجتماعی	۱۰
۸	کرامت انسانی	۸
۹	عدالت	۷
۱۰	وحدت	۷
۱۱	علم	۶
۱۲	رفاه و توسعه اقتصادی	۵
۱۳	اخلاق	۵
۱۴	حفظ هویت اسلامی ایرانی	۴
۱۵	جهاد	۳

اکنون به تحلیل محتوا و مفاد قانون اساسی در مورد مؤلفه‌های تمدن نوین اسلامی به شرح نمودار ذیل (نمودار شماره ۶) پرداخته می‌شود.

نمودار ۶ تحلیل محتوای قانون اساسی در موضوع تمدن نوین اسلامی

همانگونه که در نمودار فوق (نمودار شماره ۶) مشاهده گردید، بررسی متن قانون اساسی و نیز متن مذاکرات خیرگان قانون اساسی به‌عنوان اسناد مرتبط بالادستی و متن سیاست‌های کلی قانون اساسی و قوانین ناشی از آن‌ها به‌عنوان اسناد مرتبط پایین‌دستی قانون اساسی جمهوری اسلامی ایران نشان می‌دهد در این اسناد، مستقیماً به عبارت «تمدن نوین اسلامی» اشاره نشده است، ولی عبارات و واژه‌های مرتبط با آن که بعضاً از شاخص‌ها و مؤلفه‌های تمدن به‌شمار می‌آیند در قانون اساسی مورد اشاره قرار گرفته است که در جداول و نمودارهای مربوط به هر کدام، به آن اشاره شده است.

این مؤلفه‌ها که با روش تحلیل محتوا از متن قانون اساسی استخراج گردیده است، به‌ترتیب عبارتند از: قانون، مردم، اسلام‌محوری، آزادی، استقلال، دین، امنیت فردی و اجتماعی، کرامت انسانی، عدالت، وحدت، علم و... قانون اساسی و اسناد بالادست و پایین‌دست آن نشان می‌دهد از نظر این اسناد، در نظام اسلامی یکی از اهداف مهم نظام‌سازی، احیای تمدن نوین اسلامی است و حاکمیت باید همه زمینه‌ها و مقدمات تحقق این مهم را فراهم نماید. به‌عبارت ساده‌تر روح حاکم بر قانون اساسی جمهوری اسلامی ایران روح تمدن‌سازانه است؛ زیرا نظامی که نوسازی تمدن نوین اسلامی از پانزده سال قبل از پیروزی آن به‌عنوان یک هدف مهم در اندیشه‌ی بنیان‌گذاران خود نمایی می‌کند؛ نمی‌تواند بدون تأسیس یک تمدن اسلامی بزرگ و نوین که مبتنی بر تعالیم انسان‌ساز وحی و در تقابل با تمدن سکولار غرب باشد به حیات خود ادامه دهد و نشانه‌های بیداری اسلامی که جوامع اسلامی را فرا گرفته نشان‌های از توفیق این نظام در بسیج افکار عمومی مسلمانان در جهت تحقق و

تشکیل تمدنی بزرگ است؛ که پایه‌های فکری و نظری آن در ایران اسلامی شکل گرفته و در یک سند بالادستی مهم تحت عنوان قانون اساسی جمهوری اسلامی چارچوب‌های آن مشخص گردیده‌است.

تجزیه و تحلیل یافته‌ها

همانگونه که قبل از این نیز ذکر گردید در هر کدام از حوزه‌های سه گانه‌ی تحقیق (آثار، اندیشه‌ها و ابلاغیه‌های رهبران نظام و مفاد و محتوای قانون اساسی جمهوری اسلامی ایران) پنج مؤلفه‌ی پرکاربرد شناسایی و با اولویت به شرح جداول سه‌گانه‌ی ذیل ذکر گردیده است.

جدول ۴. مؤلفه‌های تمدن نوین اسلامی در آثار، اندیشه‌ها، ابلاغیه‌ها و بیانات امام خمینی (ره)

رتبه و اولویت مؤلفه	نام مؤلفه
۱	علم و دانش
۲	قانون
۳	آزادی
۴	وحدت
۵	استقلال

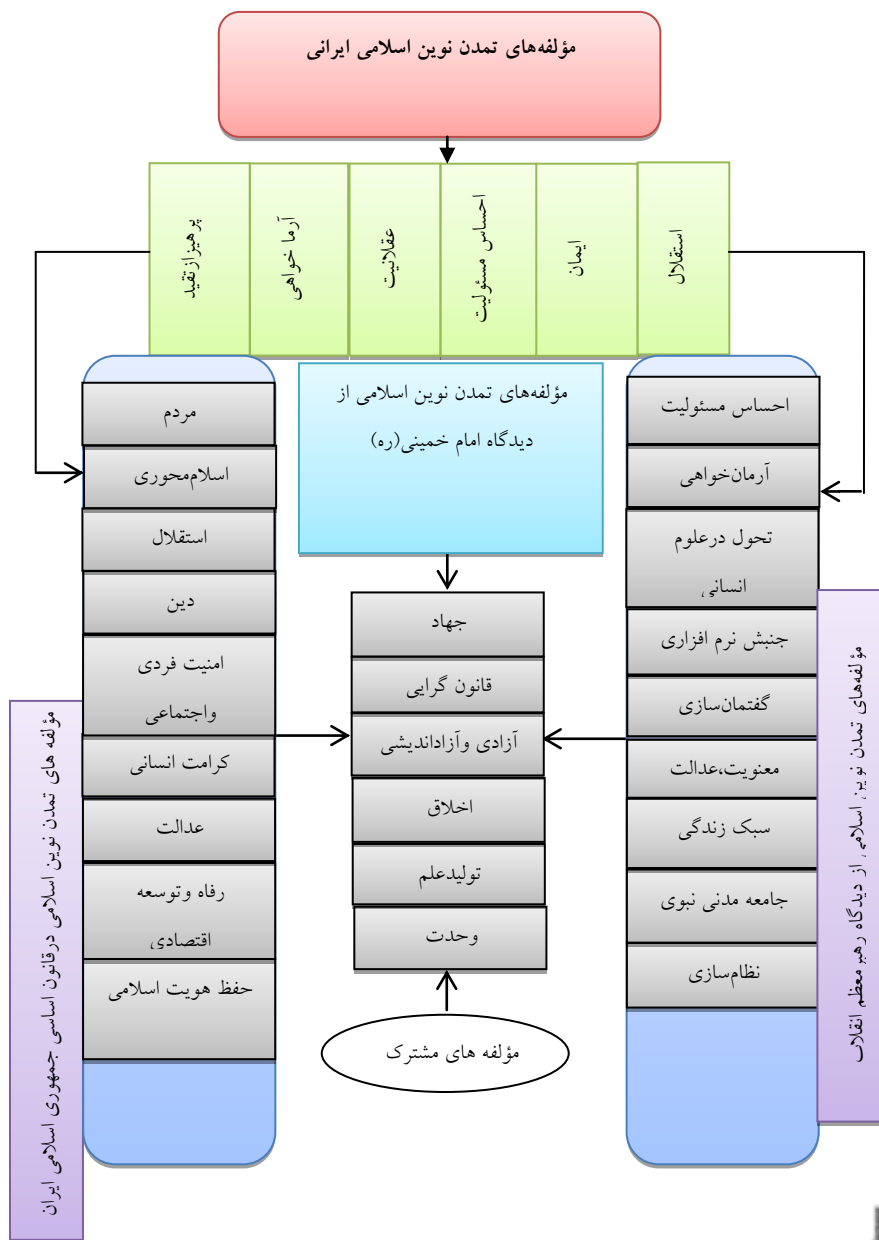
جدول ۵. مؤلفه‌های تمدن نوین اسلامی در آثار، اندیشه‌ها، ابلاغیه‌ها و بیانات مقام معظم رهبری

رتبه و اولویت مؤلفه	نام مؤلفه
۱	احساس مسئولیت
۲	وحدت کلمه
۳	جهاد (علمی، اقتصادی، فرهنگی و سیاسی)
۴	اخلاق (اجتماعی، انتخاباتی و سیاسی)
۵	آرمان‌خواهی

جدول ۶. مؤلفه‌های تمدن نوین اسلامی در مفاد و محتوای قانون اساسی جمهوری اسلامی ایران

رتبه و اولویت مؤلفه	نام مؤلفه
۱	قانون
۲	مردم
۳	اسلام‌محوری
۴	آزادی
۵	استقلال

پس از تجزیه و تحلیل داده‌های پژوهش، الگوی مؤلفه‌های تمدن نوین اسلامی در اندیشه‌ی رهبران و محتوا و متن قانون اساسی جمهوری اسلامی ایران در قالب شکل زیر (شکل شماره ۵) ارائه می‌گردد.

شکل شماره ۵. الگوی مؤلفه‌های تمدن اسلامی ایرانی در آثار، ابلاغیه‌ها و فرامین رهبران و محتوا و متن قانون اساسی

نتیجه‌گیری

در پاسخ به سؤال پژوهش و به‌عنوان نتیجه‌ی آن باید گفت آنچه از تحلیل محتوای آثار، بیانات، اندیشه‌ها و ابلاغیه‌های رهبران نظام و محتوا و مفاد قانون اساسی جمهوری اسلامی ایران برمی‌آید آن است که تحقق تمدن نوین اسلامی از ابتدای شکل‌گیری اندیشه‌ی انقلاب اسلامی در منظومه‌ی فکری امام راحل (ره) و به‌تبع آن مقام معظم رهبری موجود بوده و برآمده از بنیان دینی اندیشه‌های آنان است و به همین دلیل تبیین مؤلفه‌های تمدن نوین اسلامی در تدوین قانون اساسی جمهوری اسلامی و رویکردهای آن با هدف ایجاد تمدن نوین اسلامی دیده می‌شود و در چشم‌انداز نظام نیز مد نظر قرار گرفته و به رسالتی بنیادین برای سیاست‌گذاران و برنامه‌ریزان تبدیل شده است.

علاوه‌بر آن پس از محاسبه‌ی میانگین کاربرد مؤلفه‌های تمدن اسلامی در اندیشه‌ی رهبران و قانون اساسی جمهوری اسلامی ایران و استخراج مؤلفه‌هایی که از میانگین کاربرد بالایی برخوردار هستند؛ مشاهده گردید که علم و دانش، قانون، آزادی، وحدت و استقلال به‌ترتیب دارای بالاترین اولویت‌ها از نگاه حضرت امام خمینی (ره) احساس مسئولیت، وحدت، جهاد، اخلاق و آرمان‌خواهی به‌ترتیب از بالاترین اولویت در آثار، ابلاغیه‌ها و اندیشه‌ی مقام معظم رهبری و قانون، مردم، اسلام‌محوری، آزادی و استقلال به‌ترتیب مهم‌ترین اولویت‌های مفاد و محتوای قانون اساسی جمهوری اسلامی ایران را تشکیل می‌دهد که سه مؤلفه‌ی استقلال، آزادی و قانون در بین مؤلفه‌های احصا شده در آثار و اندیشه‌ی امام خمینی (ره) و قانون اساسی جمهوری اسلامی ایران مشترک بوده‌اند و افتراق موجود در مؤلفه‌های شناسایی شده در آثار، اندیشه‌ها و ابلاغیه‌های رهبران نظام نیز می‌تواند نشانگر پویایی و تحرک نظام و اقتضائات زمانی، سیاسی، اجتماعی، فرهنگی و اقتصادی داخلی و بین‌المللی در هر عصر از رهبری نظام باشد.

پیشنهادات

- برخی از پیشنهادات برای نیل به تمدن نوین اسلامی در نتیجه تحلیل محتوای آثار، نظریات و ابلاغیه‌های رهبران نظام و متن و محتوای قانون اساسی جمهوری اسلامی عبارتند از:
- برنامه‌ریزی و سیاست‌گذاری به‌منظور تحقق و تقویت اتحاد اسلامی و انسجام ملی؛
 - تلاش در جهت نهادینه‌سازی و اشاعه‌ی جنبش نرم‌افزاری و تولید علم؛
 - توسعه‌ی فرهنگ قانون‌مداری و قانون‌گرایی؛
 - توجه به معنویت، محوریت دین و گسترش ارزش‌های دینی و اسلامی؛

- عقل‌گرایی در سیاست‌گذاری، تصمیم‌سازی، برنامه‌ریزی و اداره‌ی اجتماع؛
- جهاد و حرکت جهادی در کلیه نظام‌های اجتماعی از قبیل جهاد اقتصادی، فرهنگی و...؛
- نهادینه‌سازی و توجه به اخلاق اسلامی و انسانی در کلیه حوزه‌های اجتماع؛
- تلاش در جهت تحقق استقلال همه‌جانبه؛
- بسترسازی در جهت فراهم آوردن آزادی‌های قانونی؛
- نهادینه‌سازی فرهنگ آرمان‌خواهی؛
- توسعه و گسترش فرهنگ مسئولیت‌پذیری.

منابع

- مقام معظم رهبری، مجموعه بیانات (سخنرانی در دیدار با جوانان استان خراسان شمالی، ۱۳۹۱/۷/۲۳)، قابل دسترسی در: WWW.Khamenei.ir
- مقام معظم رهبری، مجموعه بیانات (سخنرانی در دیدار با اساتید دانشگاه، ۱۳۹۳/۴/۱۱)، قابل دسترسی در: WWW.Khamenei.ir
- الیاده، میرچا (۱۳۷۲). دین پژوهی، ترجمه بهاءالدین خرمشاهی، جلد اول، تهران: پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی.
- اقبال لاهوری، محمد (۱۳۹۱). احیای فکر دینی در اسلام، ترجمه احمد آرام، تهران: کانون نشر و پژوهش‌های اسلامی.
- بکار، عثمان (۱۳۸۸). تاریخ و فلسفه علوم اسلامی، ترجمه محمدرضا مصباحی، مشهد: نشرآستان قدس رضوی، بنیاد پژوهش‌های اسلامی.
- تاج‌بخش، احمد (۱۳۸۱). تاریخ تمدن و فرهنگ ایران از اسلام تا صفویه، جلد اول، شیراز: نوید شیراز.
- دوکولانتز، فوستل (۱۳۰۹). تمدن قدیم، ترجمه نصرالله فلسفی، تهران: مؤسسه‌ی کتاب کیهان.
- زرین کوب، عبدالحسین (۱۳۷۶). کارنامه اسلام، تهران: انتشارات امیر.
- لوکاس، هنری استیون (۱۳۸۷). تاریخ تمدن، ترجمه عبدالحسین آذرنگ، تهران: انتشارات سخن.
- اشکواری، محمد جواد؛ موسوی، سیده زهرا (۱۳۹۴). تمدن نوین اسلامی با تکیه بر نقش ایران در گفتارهای رهبر انقلاب، مجموعه مقالات نخستین همایش تمدن نوین اسلامی، تهران.
- جمالی، مصطفی (۱۳۹۳). «مفهوم‌سازی، فرهنگ‌سازی و ظرفیت‌سازی برای تحقق تمدن اسلامی»، فصلنامه علوم انسانی اسلامی صدر، شماره‌های ۱۱-۱۲.
- خیری، حسن (۱۳۹۱). رویکرد فرآیندی اسلام در تمدن‌سازی، مجموعه مقالات جشنواره شیخ طوسی، تمدن نوین اسلامی، قم: جامعه المصطفی العالمیه.
- زمانی محبوب، حبیب (بهار ۱۳۹۰). نوسازی تمدن اسلامی، فصلنامه تاریخ در آینه پژوهش، شماره ۲۹، صص ۱۳۵-۱۱۷.
- سریع القلم، محمود (۱۳۷۱). قواعد تمدن‌سازی و آینده تمدن‌سازی، فصلنامه نامه‌ی فرهنگ، سال دوم، شماره ۴، صص ۴۷-۵۴.

▪ فوزی، یحیی؛ صنم‌زاده، محمودرضا (۱۳۹۱). «تمدن اسلامی از دیدگاه امام خمینی(ره)»، فصلنامه تاریخ

فرهنگ و تمدن اسلامی، سال سوم، شماره ۹، صص ۴۰-۷.

▪ یعقوبی، عبدالرسول (۱۳۸۷). «تعامل تمدن اسلام و غرب»، فصلنامه معرفت، شماره ۴۵، صص ۳۱-۴۷.

▪ قاسمی، حاکم (۱۳۹۵/۱۰/۱۹). بازگشت به خویشتن تأثیرات عمیقی در ایجاد تمدن نوین اسلامی دارد،

قابل دسترسی در: <http://tamadon.sccsr.ac.ir>

▪ پورغلامی، محمد (۱۳۹۲/۷/۱۴)، جایگاه کلیدی علم در تمدن سازی، قابل دسترسی در:

bultannews.com

